

λογία; Ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς εἶναι ἡ ζωὴ. Καὶ μετὴ ζωὴ συνδέεται καὶ ἡ ἐξέλιξις, ἡ ἔννοια τοῦ ἐξελίσσεσθαι. Καὶ ἡ βιολογία εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐργασθῆ δίχως τὸ νόμο τῆς αἰτιότητος. Ἀλλὰ ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος δὲν εἶναι ἐδῶ ἀρκετός. Γιὰ τοῦτο ἡ βιολογία ἐργάζεται καὶ μετὴν ἔννοια τοῦ «τέλους», τοῦ σκοποῦ, τῆς ἐντελέχειας. Ἡ ἐντελέχεια εἶναι ἔννοια ποὺ ἔρχεται ὡς μέθοδος νὰ συμπληρώσῃ τὴν μέθοδο τῆς αἰτιότητος. Τοῦτο δὲν σημαίνει, ὅτι καταργεῖται στὴ βιολογία ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος, ἀλλὰ ὅτι τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς, ἡ ζωὴ, ἐπιβάλλει καὶ τὴν τελεολογικὴν μέθοδο, ἡ ὁποία δὲν ἀντιμάχεται κατὰ μέτωπον τὴν αἰτιότητα, ἀλλὰ ἰσχύει ἐκεῖ ὅπου δὲν φθάνει ἡ αἰτιότητα.

Τὸ ἴδιο πρᾶγμα ἰσχύει καὶ μέσα στὴν ἱστορικὴ ἐπιστήμη, δηλαδή καὶ αὕτη εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ δουλεύῃ μετὰ δύο μεθόδους, καὶ μετὴν αἰτιότητα καὶ μετὴν ἐντελέχεια. Ὁ ἱστορικὸς εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἀνεύρῃ τὰ αἷτια ἑνὸς φαινομένου. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὅμως τὸ ἱστορικὸ φαινόμενο ἔχει καὶ ἐσωτερικότητα, ἀξιολογεῖται ἔσωθεν, γιὰ τοῦτο εἶναι ὁ ἱστορικὸς ὑποχρεωμένος νὰ ἰδῆ τὸ ἱστορικὸ φαινόμενο καὶ ὡς γεγονός, ποὺ ἔχει μέσα του τὸν σκοπό, δηλαδή ὡς ἐντελέχεια.

6.— Ἡ πράξις.

Ἄν ὅμως μετὴ γνώση ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορῆ νὰ περάσῃ ὁρισμένα ὅρια, ἔχει ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁ ἄνθρωπος μιὰν ἄλλη δύναμη ἐπίσης δημιουργικὴ, ἡ ὁποία προϋποθέτει τὴν γνώση καὶ δίχως νὰ τὴν τεματίζῃ δογματικά, πᾶσι πέρα ἀπ' αὐτήν. Μετὴν ἄλλη αὕτη δύναμη ὁ ἄνθρωπος θέτει κάτι ὀλωσδιόλου καινούργιο, κάτι ποὺ δὲν ὑπῆρχε πρὶν, θέτει δηλαδή τὴν πράξιν. Καὶ ἡ γνώση καὶ ἡ πράξις πᾶνε τὸν ἄνθρωπο πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλή «πραγματικότητα», καὶ τὰ δύο εἶναι στὴν ἀρχὴ τῆς αὐτενέργητης ζωῆς του· καὶ τὰ δύο εἶναι μαζὶ καὶ ἔρχονται μαζὶ στὴ ζωὴ. Ἐδῶ ἔγκειται καὶ ἡ δυσκολία, νὰ εἰπῆ κανεὶς ποιό εἶναι πρῶτο καὶ ποιό εἶναι δεύτερο. Ἀπ' αὐτὴν τὴν σύμφυτη ὑπαρξὴ των ἔρχεται καὶ τοῦ Φάουστ ἡ δυσκολία νὰ μεταφράσῃ τὸ «ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος». Καὶ μεταφράζει ὁ Φάουστ στὴ γλῶσσα του: «στὴν ἀρχὴ ἦταν ἡ λέξις». Ὑστερα μεταφράζει: «στὴν ἀρχὴ ἦταν τὸ νόημα», ὕστερα πάλι:

«στην ἀρχὴ ἦταν ἡ δύναμη»· καὶ τέλος καταλήγει νὰ εἰπῇ: «στην ἀρχὴ ἦταν ἡ πράξις». Μ' αὐτὴν τὴν πράξι — τὴν ἄλλη δηλαδή δύναμη — ἡ ὁποία δὲν εἶναι ὅμως ποτὲ δίχως τὴ γνώση, ἴσκει ὁ ἄνθρωπος κάτι ὀλωσδιόλου καινούργιο, κάτι ποὺ δὲν ὑπῆρχε πρὶν.

Ἡ ζωὴ δὲν εἶναι λοιπὸν μόνον γνώση, λόγος, δηλαδή ἀπλὴ κατανόηση καὶ κατ᾿ ἄληψιν, δὲν εἶναι μόνον ἀμέτοχη θεὰ τῶν ὄντων, ἀλλὰ εἶναι καὶ πράξις, ἐνέργεια βουλευτική, ποὺ τὴν κατευθύνει ὅμως ἡ νόση. Μ' αὐτὴν ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ καινούργιο κόσμον, τὸν ὁποῖον θὰ γνωρίσωμε μὲ τὸ δεύτερον κεφάλαιο καλύτερα. Μ' αὐτὴν τὴ δύναμη συντάσσεται ἡ ζωὴ σὲ κοινωνία, μ' αὐτὴν ἐρχεται τὸ ἐγὼ ἀπέναντι τοῦ ἐσύ, καὶ γίνονται καὶ τὰ δυὸ ἰσοτιμὰ κέντρα ἀξιοπρέπειας. Οὔτε τὸ ἐγὼ οὔτε τὸ ἐσύ ὡς ἠθικὲς ὀντότητες θὰ ὑπῆρχαν, ἂν δὲν εἶχαμε τὴ δύναμη ἐκείνη τὴν προκτικὴ μέσα μας, δηλαδή τὴ δύναμη νὰ δημιουργοῦμε ἠθικὰ τὸν ἑαυτό μας, καὶ νὰ μὴν τὸν ἀφήνωμε ἐκεῖ ὅπου ἡ φύση τὸν ἀφήσει.

Μὲ τὴν πράξι δημιουργεῖται ὁ ἠθικὸς κόσμος καὶ δεσμός. Αὐτὸς κρατᾷ σὲ ἐργήγορση ὅλη μας τὴν ἐνεργητικότητα καὶ μᾶς θέτει χρέη ἀντικειμενικὰ στὴ ζωὴ μας. Ἡ ζωὴ μας τώρα καταξιώνεται ἄλλη μιὰ φορά. Πρὶν εἶχε καταξιωθῆ μὲ τὴ γνώση, τώρα καταξιώνεται μὲ τὴν πράξι. Τὰ ἄλογα στοιχεῖα τῆς ζωῆς μας, τὸ πάθος καὶ ἡ ἐπιθυμία, ἀλλὰ καὶ ὅλο τὸ συναισθηματικό, ὑποτάσσονται ἐδῶ σ' ἓναν καινούργιο νόμον, στὸ νόμον τοῦ ἠθικοῦ χρέους. Μέσα σ' αὐτὸν τὸν κόσμον δημιουργεῖται ἓνας ἄλλος μεγάλος σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἠθικὴ του προσωπικότητα. Μὲ τὴν πραγμάτωσιν τοῦ σκοποῦ τούτου ὁ ἄνθρωπος νικάει ἄλλη μιὰ φορά — ὅπως πρὶν μὲ τὴ γνώση — τὴν πραγματικότητα, πάει πολὺ πέρα ἀπ' ἐκεῖ ὅπου τὸν σταματοῦν τὰ πάθη του.

Ὁρθώνεται ἐδῶ τώρα ὁ ἄνθρωπος ὡς ἠθικὴ ὀντότητα καὶ κατορθώνει νὰ στήσῃ τὴν προσωπικότητά του καὶ ἀπέναντι τοῦ τυφλοῦ φυσικοῦ γίγνεσθαι, ἀλλὰ καὶ ἀπέναντι στὴν προσωπικότητα τοῦ ἄλλου. Γίνεται δηλαδή ὁ ἄνθρωπος τώρα ἠθικὸ ἐγὼ καὶ ἠθικὸ ἐσύ. Καὶ ἡ πάλη τώρα τῶν ἀνθρώπων μὲ τὰ πράγματα εἶναι ἀκόμα πιὸ ἔντονη, καὶ γίνεται μὲ θυσία ἀκόμα καὶ τῆς ζωῆς τῆς ἴδιας, ὅταν ὁ ἠθικὸς νόμος τὸ ἐπιβάλλῃ. Εἶδαμε, ὅτι ἡ γνώση εἶναι ἓνας σταθμὸς ἐλευθερίας γιὰ τὸν ἄνθρωπον, γιατί μὲ τὴ λογικὴ καὶ τὴν ἐπιστήμη του πάει πέρα ἀπὸ τὰ ἀπλὰ φαινόμενα,

τὰ συναρτᾶ καὶ τὰ βάζει σὲ νομοτέλεια, καὶ δὲν τοῦ φεύγουν οὔτε τὸν πιέζουν. Μὲ τὴν πράξη ὅμως ὁ ἄνθρωπος ἐλευθερώνεται ἄλλη μιὰ φορὰ σὲ ἄλλο ἐπίπεδο ζωῆς, πρακτικὸ καὶ ὄχι γνωστικὸ, καὶ μὲ τρόπο διαφορετικὸ. Ἐδῶ ἀγωνίζεται ὁ ἄνθρωπος νὰ βοῆ καὶ νὰ θέσῃ τὸ σκοπὸ τῆς ζωῆς του, τὴν ἠθικὴν του ἀξία.

Ἡ φιλοσοφία ὡς ἠθικὴ ἔρχεται νὰ ἐρμηνεύσῃ καὶ ν' ἀναλύσῃ εἰς βάθος ὅλα αὐτὰ τὸ νόημα τοῦ ἠθικοῦ, πρακτικοῦ κατορθώματος καὶ μὲ ἀφειρητρία τὴν κατορθωμένη αὐτὴν πράξιν, νὰ ἐνώσῃ ἀπέναντι τοῦ ἀνθρώπου καθαρὰ τὰ ἠθικὰ αἰτήματα. Τὸ ἀξίωμα καὶ τὸ ἀνάστημα, ποῦ λέγεται ἄνθρωπος, ἔρχεται τώρα ἡ φιλοσοφία νὰ τὸ φανερώσῃ σὲ ὅλη τὴν ἔννοιαν καὶ τὴν καθαρότητά του, ἀνεξάρτητα ἀπὸ πάθη καὶ συναισθήματα, ἀπὸ τάσεις πρὸς εὐτυχία κτλ. Ἀπὸ τὴν περιοπὴ αὐτὴν ὁ ἄνθρωπος φαίνεται δημιουργὸς ἑνὸς νέου κόσμου, ποῦ κανεὶς χρόνος δὲν τὸν γηράσκει καὶ καμμιά μεταβολὴ δὲν τὸν φθείρει. Ὁ ἄνθρωπος στὸν ἀγῶνα του γιὰ τὴν ἠθικὴν του ἐπικράτησιν καὶ γιὰ τὴν αὐτοβεβαίωσιν τῆς ἠθικῆς του ἀξίας προχωρεῖ ἀπὸ βαθμίδα σὲ βαθμίδα, δίχως ποτὲ νὰ φθάνῃ στὸν τελικὸν του σκοπὸν. Ὅλοι οἱ ἠθικοὶ του ἀθλοὶ, ὅταν μὲ τὴν ματιὰ τοῦ νοῦ στρέψῃ νὰ τοὺς ἰδῇ, δὲν εἶναι παρὰ σχετικὰ σημεῖα τῆς ἠθικῆς του βούλησης, ἀποσπάσματα μιᾶς ἀνώτερης ἰδανικῆς μορφῆς τοῦ ἑαυτοῦ του, ποῦ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ὀλοκληρώσῃ.

7.— Ἡ ποίηση.

Ἡ συνείδησις ὅμως τοῦ ἀνθρώπου, τὸ πνεῦμα του, ὅσο κι' ἂν μὲ τὸ λογισμὸν τῆς ὑποτάσεως τὰ φαινόμενα στὴ νομοτέλεια, ὅσο κι' ἂν μὲ τὴν πράξιν ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος προχωρῇ πέρα ἀπὸ τὴν φυσικὴν νομοτέλεια καὶ γίνεται αὐτοσυνείδησις, ὅσο κι' ἂν μὲ τὴν πράξιν καταξιῶνῃ ὁ ἄνθρωπος τὴν ζωὴν του, ὅμως δὲν ἐξαντλεῖ μ' ὅλα αὐτὰ τὴν ἐνεργίαν του δύναμιν, οὔτε τοὺς τρόπους τῆς ἐλευθερίας του. Ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι μονάχα γνώσις καὶ δημιουργικὴ πράξις, ἀλλὰ εἶναι καὶ ποιητικὴ ἐνέργεια μὲ τὴν τέχνην τῆς. Μὲ τὴν τέχνην, ἢ ὅποια ὅλη μαζί, δηλαδὴ μὲ ὅλα τὰ εἶδη, εἶναι ποίηση, δημιουργία, πάει ἢ ζωὴ πέρα καὶ ἀπὸ τὴν γνώσιν καὶ ἀπὸ τὴν πράξιν.

Ἔστω ἡ μεγάλη τέχνη, εἴτε μὲ τὴν ἴλη δουλεύει εἴτε μὲ τὸ λόγον, εἶναι ἐλεύθερη καὶ ἀπὸ τῆ γνώσης καὶ ἀπὸ τὴν πράξιν, δηλαδὴ δὲν δεσμεύεται οὔτε ἀπὸ τοὺς νόμους τῆς λογικῆς γνώσης, οὔτε ἀπὸ τοὺς σκοποὺς τῆς ἠθικῆς πράξης. Ἡ ὑψηλὴ τέχνη — ὅλη αὐτὴ ἢ ποιήσῃ — ἔχει διὰ τῆς ἐσωτερικῆς κανόνα, καὶ κανεὶς ἄλλος δὲν μπορεῖ νὰ τῆς ἐπιβληθῇ ἀπ' ἐξω — ἔχει δικούς τῆς ἐσωτερικοὺς σκοποὺς — καὶ εἶναι αὐτόνομος κόσμος τῆς ζωῆς. Μὲ τὴν ποιητικὴν αὐτὴ δημιουργία ὁ ἄνθρωπος ἀποκτᾷ μιὰν ἄλλη, τρίτη ἐλευθερία, ἄλλης μορφῆς ἀπὸ τὴν ἐλευθερία πού δίνει ἡ γνώση καὶ ἡ πράξις. Μέσα δηλαδὴ στὸ εἰδικὸ ἀποκρυστάλλωμα πού λέγεται ἔργο τέχνης, μὲ τὰ σαφῆ καὶ πεπερασμένα ὅριά του, ὁ ἄνθρωπος ἔρχεται νὰ ἐνώσῃ ὅ,τι εἶναι ἀθάνατο μέσα του μὲ τὴν μορφή τοῦ κάλλους.

Τὸ ἔργο τῆς τέχνης εἶναι συγκεκριμένο, εἶναι ἓνα καὶ ἀνεπαλάμπτο, ὑπάρχει μονάχα μία φορά. Ἐκεῖ μέσα συγκεντρώνει ὁ ἄνθρωπος ὅλη τὴν ἀξία τῆς ζωῆς του, ἀπὸ μιὰν ἄλλη ἀποψη, τὴν ἀποψη τοῦ κάλλους, εἴτε ἐπικὴ, εἴτε δραματικὴ, εἴτε εἰκαστικὴ εἶναι ἡ τέχνη. Μὲ τὸ καλλιτέχνημα ἡ ζωὴ ὑψώνεται πάνω ἀπὸ τὸ παροδικό, ἡ στιγμή τῆς ἀπαθανατίζεται, γίνεται ἓνα αἰώνιο σταμάτημα καὶ ὁ ἄνθρωπος μέσα τῆς ἀγγίζει τὴν αἰωνιότητα. Τὸ πεπερασμένο, δηλαδὴ τὸ ἔργο τῆς τέχνης, χωράει μέσα του τὸ ἀπειρο, τὸ συγκεκριμένο ἔχει μέσα του τὸ νόημα καὶ τὴν πυκνότητα τοῦ αἰωνίου. Καὶ ὅπως ἡ γνώση εἶναι κάτι ἄλλο, ξεχωριστὸ ἀπὸ τὴν ἀπλὴ πραγματικότητα τῶν αἰσθήσεων, ὅπως ἡ γνώση εἶναι συλλήψῃ τοῦ νοῦ, ὅπως ἐπίσης ἡ πράξις εἶναι ὑπερνίκηση τῆς ἀπλῆς πραγματικότητος, ὅμοια καὶ ἡ τέχνη.

Ἡ τέχνη εἶναι κάτι ὁλοσδιόλου καινούργιο, δημιουργία ἀληθινὴ, πρωτότυπη τοῦ ἀνθρώπου, ὄντοτητα πνευματικὴ, ξεχωριστὴ, πέρα ἀπὸ τὸν κόσμο τῶν αἰσθήσεων καὶ τῶν κοινῶν παρουσιάσεων. Ἡ φιλοσοφία ἔρχεται καὶ ἐδῶ ν' ἀναλύσῃ καὶ νὰ ἐρμηνεύσῃ ὅλο τὸ νόημα, πού κλείνει μέσα τῆς ἢ ποιητικῆς αὐτῆς δύναμει τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ τὸ πρῶτο τῆς ἐρώτημα εἶναι : Ἔχει ἡ τέχνη σκοπὸν καὶ ποιὸς εἶναι αὐτός ; Εἶναι δυνατόν ὁ σκοπὸς τῆς νὰ εἶναι ἐξω ἀπ' αὐτὴν τὴν ἴδια ; Ἡ τέχνη δὲν ἔχει σκοπὸν ἐξω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τῆς, δηλαδὴ δὲν γνωρίζει ἄλλο σκοπὸν, παρεχόμενος ἀπὸ τὸ φανέρωμα τῆς ὁμορφιάς.

Τούτο τὸ φανέρωμα τῆς ὁμορφιάς μαζί με τὸ εὐδαιμονισμένο ἢ καὶ τραγικὸ σταμάτημα τοῦ ἀνθρώπου ἐπάνω της, αὐτὸ εἶναι μ' ἓνα λόγο τὸ ἔργο καὶ ὁ σκοπὸς τῆς τέχνης. Μὲ τὴν ὁμορφιά καὶ τὴν τελειότητα ποὺ ἔχει τὸ ἔργο τῆς τέχνης, μετὰ τὰ σαφῆ καὶ καθαρὰ του ὄρια, ἀναπαύεται μέσα στὸ εἶναι του, στὸν ἑαυτό του, δὲν τείνει ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του πρὸς κάποιον ἄλλοῦ. Ἔχει αὐτάρκεια τὸ ὁμορφο ἔργο, εἴτε ἀρχιτεκτόνημα, εἴτε ζωγράφημα, εἴτε ἐντεχνος λόγος εἶναι. Ὄταν ὁμως λέμε ὅτι ἔχει αὐτάρκεια, ἐννοοῦμε ὅτι δὲν ἔχει καμμιά ἐνδεια, δὲν τοῦ λείπει τίποτε.

Τὸ ἔργο τῆς τέχνης, κι' ὅταν ἀκόμα ἐκφράζη τὸν πόνο τῆς ζωῆς, εἶναι τὸ ἴδιο ἐλεύθερο ἀπ' αὐτὸν τὸν πόνο. Ἐπίσης εἶναι ἐλεύθερο ἀπὸ κάθε ἄλλη τυχὸν ὑπηρεσία ἢ ἀγγαρεία τῆς ζωῆς, εἶναι ἐλεύθερο ἀπὸ ἄλλους σκοπούς, εἴτε ἡ ἠθικὴ ζητάει νὰ τοὺς ἐπιβάλλη, εἴτε ἡ πολιτικὴ, εἴτε ἡ ἐπιστήμη, εἴτε ἡ θρησκεία. Ἄλλοι σκοποὶ δὲν πρέπει νὰ τοῦ ἐπιβληθοῦν, γιατί τότε τὸ ὑποδουλώνουν. Τὸ ἔργο τῆς τέχνης εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ του ἐντελέχεια, δηλαδή εἶναι κάτι ποὺ ἔχει τὸ σκοπὸ μέσα του, ποὺ εἶναι σκοπὸς τοῦ ἑαυτοῦ του. Εἶναι ἀτιμωτικὴ δουλεία γιὰ τὴν τέχνη νὰ θέλουν μερικοὶ νὰ τὴν ὑποτάξουν στοὺς σκοποὺς τῆς πολιτικῆς ἢ τῆς λεγόμενης «ἰδεολογίας».

Ἡ τέχνη δὲν γνωρίζει «ἰδεολογίες», φανερώνει ἀδέσμευτα τὴν ὁμορφιά τῆς ζωῆς. Ἐνῶ ἡ «ἰδεολογία» εἶναι σύστημα σκέψεων μετὰ σκοπιμότητα, εἶναι ἐσκεμμένη κατεύθυνση, ὑπολογισμένη ἀπὸ πρῖν. Ἡ τέχνη οὔτε σκοπιμότητα, οὔτε κατεύθυνση, οὔτε ὑπολογισμένη σκέψη γνωρίζει. Τὸ φανέρωμα τῆς ὁμορφιάς γίνεται ἀπὸ τὴν τέχνη μετὰ πολλοὺς τρόπους: ἐπικό, λυρικό, τραγικό, κωμικό. Μὲ τὸ ἔργο τῶρα τῆς τέχνης ὁ δημιουργὸς του ὑπερνικάει τὸ θάνατο, γιατί ἡ μεγάλη στιγμή ποὺ τὸ γέννησε δὲν πεθαίνει πιά ποτέ. Ἀλλὰ καὶ ἂν τὸ ἔργο τὸ ἴδιο χαθῆ, καὶ πάλιν ἡ ἀθανασία τῆς στιγμῆς ἔχει ἀποκτηθῆ. Καὶ ἡ ἀθανασία αὐτῆς τῆς στιγμῆς ἐρχεται ἀπὸ τὸ αἰώνιο νόημα ποὺ πραγματώνει τὸ ἔργο τῆς τέχνης.

Ἡ τέχνη δὲν ἀγαπάει οὔτε τὸ χάος οὔτε τὴν ἀναρχία, θέλει τὴν μορφή καὶ τὰ σταθερὰ της ὄρια. Ἡ μορφή εἶναι τὸ γενεακὸ τῆς τέχνης ἀγάπημα, καὶ τὸ πραγματώνει ἐκάστοτε μετὰ και-

νούργιο τρόπο. Ἐκεῖ ὅμως ὅπου τοῦτο πραγματώθηκε κλασικὰ εἶναι ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα. Ἀκόμα καὶ τὰ πρῶτα ἔργα της, τὰ ἀρχαῖα ἀγάλματα τῶν Ἑλλήνων, ὅπως π.χ. τὰ ἀγάλματα ποῦ φανερώνουν τὸν Ἀπόλλωνα ἢ καὶ ὁποιοδήποτε ἄλλο, ἔχουν αὐτὸ τὸ γνώρισμα. Μὲ τὴ μορφή αὐτὴν τοῦ ἀρχαῖου Ἀπόλλωνος, ποῦ ὑπάρχει στὸ ἐθνικὸ μας Μουσεῖο, φανερῶνεται ἕνας ἀρχέτυπος ὁμορφιάς τοῦ θεοῦ καὶ ἀνθρωπίνου σώματος καὶ πνεύματος. Ὁρθὸς ὁ θεὸς ἐνώπιόν μας, ὁλόγυμνος, γιατί ἔτσι μόνον μπορεῖ νὰ ἀποκαλυφθῇ ἡ πληρότητα τῆς ὁμορφιάς, νὰ γίνῃ δηλαδὴ ὄρατὴ μαζὶ καὶ νοητὴ. Τίποτε τὸ βίαιο ἢ τὸ ἀναγκασμένο δὲν ἔχει ἡ μορφή αὐτὴ ἐπάνω της, τίποτε τὸ ἀντιμαχόμενο, κανένα σημάδι ὄρατῆς ἀνησυχίας δὲν παρουσιάζει τὸ θεϊκὸ αὐτὸ πρόσωπο καὶ σῶμα. Ἡσυχία μαζὶ μὲ ἀγρυπνὴ φρονιμάδα, θέαση καὶ στόχαση μαζὶ γίνονται ἀπὸ τὸ πρόσωπό του. Ἡ ἀναλογία στὰ μέλη καὶ ἡ συμφωνία τῶν μερῶν μὲ τὸ ὅλον ξυπνοῦν ἄμέσως μέσα μας τὴν παράσταση τῆς πνευματικῆς ἁρμονίας, ποῦ ὑπάρχει μέσα στὴ θεία μορφή. Τὸ ὠοειδὲς πρόσωπο, τὸ ἐλεύθερο μέτωπο, περιβαλλόμενα ἀπὸ τοὺς πλούσιους βοστρύχους, τὰ λεπτοκαμωμένα ἰσχία δείχνουν ὅλα αὐτὰ τὸ ἄπονο, τὸ ἀκούραστο, τὸ εὐδαιμονικὸ, τὸ θεῖο. Ἡ σωματικὴ λεπτότητα μὲ τὴν πνευματικὴ εὐθυτένεια εἶναι ἐδῶ τὸ ἴδιο πράγμα.

Θωρῶντας κανεῖς τὴν πανάλαφρη καὶ περήφανη αὐτὴ μορφή, νοιώθει τὸν ἐλεύθερο μετεωρισμὸ της μέσα στὸ φῶς. Εἶναι, θαρρεῖς, χωρισμένη ἀπὸ τὸν ἄλλο χῶρο, δὲν ἔχει καμμιά ἱστορία καὶ κανένα πόνο, εὐδαιμονισμένη ἀληθινὰ μορφή θεοῦ. Τίποτα δὲν τὴν συνδέει μὲ καμμιά προηγούμενη, σκοτεινὴ ἐποχὴ, οὔτε πάλι μὲ κανένα ἀβέβαιο καὶ σκοτεινὸ μέλλον. Ἄγαλμα, ἐλεύθερο καὶ ἀπὸ μέσα του καὶ ἀπ' ἔξω του, ἔχει γίνῃ ἐδῶ ὁ θεὸς μὲ τὴν πνοὴ τοῦ ἀνθρώπου, μὲ τὴν ποίηση τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἀθανασία του σημαίνει, ὅτι δὲν ἔχει καμμιά ἐπαφὴ μὲ τὰ περαστικὰ καὶ τὰ καιρικὰ. Γιὰ τοῦτο καὶ χωρίζεται σχεδὸν ἀπὸ τὸ χῶρο ποῦ τὸν περιβάλλει. Ἐχομε ἐδῶ ἀπόλυτη παρουσία τοῦ πνεύματος, παρουσία ὄχι τοῦ χρόνου, ἀλλὰ τῆς ἀχρονης οὐσίας ποῦ λέγεται πνεῦμα, συγκεντρωμένης ὅμως εὐδαιμονικὰ μέσα στὴ χρονικὴ καὶ ὕλικὴ μορφή ποῦ λέγεται ἀνθρώπος.

Ποιὰ εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ χρεία ποῦ ὁδηγεῖ τὸν ἀνθρώπο νὰ

δημιουργῆ τέχνη; Εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι ὁ ἄνθρωπος θέλει νὰ ὑπόσῃ ἀπέναντί του καὶ ἐνώπιόν του μορφώματα ὅπου ἀντικειμενικά νὰ ἐνώνεται τὸ ἐσωτερικό του μὲ αἰσθητὰ σύμβολα καὶ ὅπου μέσα νὰ ἀναγνωρίζῃ ὁ ἄνθρωπος τὸν ἑαυτό του. Εἶναι δηλαδὴ πνευματικὴ ἢ ἀνάγκη ποὺ γεννᾷ τὴν τέχνη. Θέλει ὁ ἄνθρωπος νὰ ἰδῇ ἄμεσα, νὰ θεασθῇ αὐτούσια ἐνώπιόν του τὴν ἰδέα τῆς ζωῆς. Ὅ,τι εἶναι ἡ ζωὴ ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ τῆς οὐσίας, ὅ,τι εἶναι ὡς χαρὰ καὶ πόνος, ὅ,τι εἶναι ἡ ζωὴ ὡς δράμα, δηλαδὴ ὡς ἀγώνισμα ἐλευθερίας, ἀλλὰ ὅλα αὐτὰ μὲ τὴ μορφὴ τοῦ κάλλους, μὲ τὴν ὁμορφίαν ἐνωμένα, τὴν ὁμορφὴν δηλαδὴ ἰδέα τῆς ζωῆς, τὸ κάλλος τῆς ζωῆς, τοῦτο εἶναι ποὺ θέλει μὲ τὴν τέχνη νὰ φέρῃ ὁ ἄνθρωπος στὸ φῶς. Ἡ ζωὴ δὲν αἰσθάνεται ἀπλῶς τὴν ὁμορφίαν, ἀλλὰ θέλει καὶ νὰ ὑπερνικήσῃ τὴ μοιραία τῆς φθοράς. Μαζὶ μὲ τὸ ἔργο τέχνης, ποὺ εἶναι ἀπαθανάτιση τῆς ὁμορφιάς, ἀπαθανατίζεται καὶ ἡ ζωὴ, ὑπερνικάει τὸ ἀπλό τῆς γίνεσθαι, καὶ γίνεται ἐνυλὴ μορφὴ, εἴτε εἰκαστικὴ εἶναι ἡ τέχνη, εἴτε ἐντεχνος λόγος, εἴτε μὲ τοὺς ἄλλους αἰσθητικούς της τρόπους δουλεύει.

Ὅ,τι, ὑπάρχει μέσα στὴ ζωὴ, ἀλλὰ συμπαρασύρεται μαζί της, δηλαδὴ ἡ ὁμορφία, ὡς τὴν ἀνώτατη ζῆως τραγικὴ τῆς ἐννοια, τοῦτο θέλει ἡ τέχνη νὰ φανερώσῃ, ἀλλὰ στὴν πληρότητά του. Ὅπως ἡ ἐπιστήμη ὑπηρετεῖ τὴν ἰδέα τῆς ἀλήθειας, ἔτσι ἡ τέχνη ὑπηρετεῖ τὴν ἰδέα τοῦ κάλλους. Ὡς λατρεία τοῦ θεοῦ, ὡς ὑπηρεσία πρὸς τὴν ἀλήθεια, ὥρισε ὁ Σωκράτης τὸ ἔργον του, δηλαδὴ τὴ φιλοσοφία. Τέχνη καὶ φιλοσοφία ζητοῦν, ἢ μιὰ μὲ τὴν ἐννοια καὶ ἡ ἄλλη μὲ τὴ μορφὴ, ἢ μιὰ μὲ τὸν καθαρὸ λόγον καὶ ἡ ἄλλη μὲ τὴν ἐνυλὴ μορφὴ νὰ ἐκφράσουν τὴν ἰδέα τῆς ζωῆς, ἢ ὁποία κορυφώνεται γιὰ τὴ φιλοσοφία στὴν ἰδέα τῆς ἀλήθειας καὶ γιὰ τὴν τέχνη στὴν ἰδέα τοῦ κάλλους. Τὴ θέαση τῆς ἀλήθειας ζητάει ἡ φιλοσοφία. Ὁ ἔρως τῆς τὴν φέρνει ἐνώπιον τῆς ἀλήθειας καὶ ἡ ψυχὴ τὴν θεάζεται, μὲ τὴν ὁλοκάθαρη ἐννοια. Τὴ θέαση τοῦ κάλλους ζητάει ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴν τέχνη, καὶ ὁ ἔρως του τὸν φέρνει ἐνώπιον τοῦ κάλλους — καὶ τὸ θεάζεται διάχυτο μέσα στὴν ποικιλίαν τῶν ἐνυλων μορφῶν ποὺ δημιουργεῖ ἡ τέχνη.

Ἡ πενία τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου ὡς πρὸς τὴν μορφὴν, ὁ πόνος τῆς γιὰ τὴν ἀπόχτηση μορφῆς καὶ ἡ χρεια τῆς νὰ μένη ὅσο γίνεται περισσότερο μέσα στὸν κόσμον τῆς μορφῆς, ὅλα αὐτὰ γεν-

νοῦν καὶ τὸ καλλιτέχνημα, καὶ τὴν ἀγάπη τῶν ἄλλων ἀνθρώπων πρὸς αὐτό. Τοῦτο ὁμως προϋποθέτει, ὅτι ἡ ζωὴ ἔχει κατὰ τὰ ἄλλα, δηλαδή κατὰ τὴν ὠμὴν τῆς ἀνάγκης, κάπως ὠριμάσει, ἂν καὶ ἡ τέχνη εἶναι ἔργο πού ὑπάρχει ἀφ' οἴτου ὑπάρχει ἄνθρωπος. Ἡ λεγόμενη πρωτόγονη προϊστορική τέχνη, εἶναι ἐπίσης μεγάλη δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου. Ἀλλὰ ὅπως δὴποτε προϋπόθεση, ἓνας δηλαδή ἀπὸ τοὺς ὁρους τῆς τέχνης, ὅπως καὶ ὅλου τοῦ πολιτισμοῦ, εἶναι νὰ ἔχη κάπως ὠριμάσει ἡ ὠμὴ ἀνάγκη τῆς ζωῆς, δηλαδή ἡ ὕλική μας χρεία νὰ εἶναι κάπως ἱκανοποιημένη. Τότε ἡ τέχνη ἔχει τὴν ἐλευθερία νὰ δημιουργήσῃ, τότε τὰ μορφώματά της ἐκφράζουν τὴν ἰδέα τῆς ζωῆς, ὅπως αὐτὴ ἀποκορυφώνεται στὸ κάλλος. Εἶναι καὶ ἡ τέχνη, ὅπως καὶ ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ φιλοσοφία καὶ τὰ ἄλλα ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ, ἀγώνισμα τῆς ζωῆς, πέρα ὁμως ἀπὸ τὴν ἀπλὴν τῆς αὐτοσυντήρησης, πέρα ἀπὸ τὴν ὠμὴν τῆς αὐτοσωτηρίας.

Ὡς ἀγώνισμα ὁμως πνευματικό, εἶναι ἡ τέχνη, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ, τραγικὴ πάλη καὶ μὲ τὴν ἰδίαν τὴν ὠμὴν ζωὴν, ἀλλὰ καὶ περισσότερο ἀκόμα εἶναι τραγικὴ πάλη μὲ τὴν ἀμορφία, πού ἀφανίζει κάθε στιγμὴ τῆς συνειδητῆς ζωῆς. Ἡ τέχνη παλεύει μὲ τὸ χρόνο, ὃ ὁποῖος ἀφανίζει πάραυτα κάθε συνειδητὴ στιγμὴ τῆς ζωῆς, ὅσο μεγάλη κι' ἂν εἶναι, καὶ θέλει νὰ τὴν ἀπαθανάτισῃ, ἀλλὰ καὶ νὰ τὴν ἰδανικεύσῃ, ὥστε νὰ χωρέσῃ ἀκόμα περισσότερο κάλλος. Πρέπει λοιπὸν ὁ καλλιτέχνης νὰ ἔχῃ κάποια περισσεύματα ζωῆς καὶ μορφῆς γιὰ νὰ μπορῇ νὰ δημιουργῇ. Εἶναι ἀγώνισμα ἐλευθερίας τὸ ἔργο τῆς τέχνης, δηλαδή καρπὸς ζωῆς καὶ μορφῆς. Δὲν εἶναι ὁμως τὸ ἔργο τῆς τέχνης πολυτέλεια, ἀλλὰ ἐπιούσιος ἄρτος τοῦ πνεύματος. Οὔτε ἀπὸ τὸν ἀγῶνα τοῦ καλλιτέχνη οὔτε ἀπὸ τὴν πνευματικὴν χρεία τῆς ζωῆς, καταλαβαίνων τίποτα ὅσοι πιστεύουν, ὅτι τὸ ἔργο τῆς τέχνης εἶναι πολυτέλεια τῆς ζωῆς. Εἶναι ἡ πρώτη πνευματικὴ χρεία τῆς ζωῆς, πού ζητάει αὐτὸν τὸν πρῶτον ἐπιούσιον ἄρτον τοῦ πνεύματος, γιὰτὶ ὁ ἄνθρωπος ἐδημιούργησε τέχνη ἀπ' ἀρχῆς τῆς ζωῆς του.

Τὸ ἔργο ὁμως τῆς τέχνης δὲν ἔχει καμμιά κοινότητα μὲ τὰ αὐτόφωτα φυσικὰ προϊόντα, καὶ τοῦτο γιὰτὶ ἡ τέχνη, ὅπως καὶ ὅλη ἡ πνευματικὴ ζωὴ, εἶναι ἔργο ἐλευθερίας, εἶναι ὑπερνίκηση τῆς

φυσικῆς ἀναγκαιότητος. Ἡ ὁμορφιά πάλιν τῆς τέχνης δὲν εἶναι καμμιά ἐπανάληψη τῆς φυσικῆς ὁμορφιάς, ἀλλὰ εἶναι ὁμορφιά γεννημένη ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ ὅσο εἶναι τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου πάρα πάνω ἀπὸ τὴν ἀπλὴ φυσικὴ ἀναγκαιότητα καὶ βουβὴ νομοτέλεια, ἄλλο τόσο εἶναι ἡ ὁμορφιά τῆς τέχνης πάρα πάνω ἀπὸ τὴ φυσικὴ ὁμορφιά. Ἡ μουσικὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ἔντεχνος λόγος του, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ του καὶ γενικὰ ἡ τέχνη του ὡς δημιουργία τοῦ πνεύματός του, εἶναι παρουσία ἐλευθερίας, ἐνῶ ὅ,τι ἐκ φύσεως ὑπάρχει, τοῦτο εἶναι κατ' ἀνάγκην. Καὶ γιὰ τὸν ἀνθρώπου, ὅ,τι ἀξίζει εἶναι ἡ ἐλευθερία καὶ τὰ ἀγωνίσματά της.

Δὲν ἀνήκει λοιπὸν ἡ τέχνη στὴ φύση ἀλλὰ στὸ πνεῦμα, ὑπάρχει ὅμως κάποια σχέση τοῦ καλλιτεχνήματος μὲ τὴ φύση. Ὅ,τι εἶναι τὰ μαθηματικὰ γιὰ τὴ φυσικὴ ἐπιστήμη, ὅ,τι εἶναι ὁ ἰδανικὸς κύκλος γιὰ τὸν αἰσθητὸ κύκλο, τὸ ἴδιο εἶναι τὸ καλλιτέχνημα γιὰ τὴν λεγόμενη φυσικὴ ὁμορφιά. Ὅπως ὁ ἰδανικὸς κύκλος εἶναι ὁ τέλειος, καὶ ὁ αἰσθητὸς εἶναι ὁ ἀτελής, ὅμοια καὶ ἡ ὁμορφιά τῆς τέχνης εἶναι τελειότερη ἀπὸ τὴ λεγόμενη φυσικὴ ὁμορφιά. Ἡ ἰδία τοῦ κάλλους φανερῶνεται τέλεια μόνο μέσα στὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως καὶ ἡ ἰδέα τοῦ κύκλου. Τὸ καλλιτέχνημα εἶναι ἡ ἀνώτατη ἐνυλὴ βαθμίδα ὁμορφιάς, τὸ φυσικὸ δημιούργημα εἶναι ἡ κατώτερη, ὅσο καὶ ἂν τὸ φυσικὸ δημιούργημα ἔχει τὸ προνόμιο τῆς ζωῆς. Ζωὴ ὅμως ὁ ἀνθρώπος, τὸ πνεῦμα, δὲν μπορεῖ νὰ δημιουργήσῃ. Τοῦτο εἶναι μυστικὸ τῆς φυσικῆς δημιουργίας.

Κάθε ἀνθρώπος, σημαντικὸς ἢ ἀσήμαντος, μικρὸς ἢ μεγάλος, εἶναι, ἄλλος λίγο καὶ ἄλλος πολὺ, καλλιτέχνης, δηλαδή ἔχει τὴν τάση καὶ νὰ δημιουργήσῃ καὶ νὰ χαρῆ τὴν ὁμορφιά. «Πᾶσα ψυχὴ φύσει θεάεται τὰ ὄντα», λέει ὁ Πλάτων, δηλαδή κάθε ἀνθρώπος ἀπ' ἀρχῆς, ἀπὸ καταβολῆς του, εἶδε τὰ ὄντα, τὴν ἰδέα τῆς ἀλήθειας καὶ τὴν ἰδέα τοῦ κάλλους. Κ' ἐπειδὴ ἡ τάση τῆς ψυχῆς εἶναι νὰ ξαναθυμηθῇ τὸ κάλλος ποὺ εἶδε πρὶν ἔλθει στὸν κόσμον, μὲ ἄλλα λόγια ἐπειδὴ τείνει νὰ ἐνώσῃ μέσα της τὴ σκόρπια ὁμορφιά καὶ νὰ τὴν θεασθῇ στὴν πληρότητά της, πλάθει μὲ τὸ φανταστικὸ τῆς εἰκόνες ὅπου μέσα γεννάει ἡ ἰδία τὴν ὁμορφιά. Ἡ τέχνη εἶναι ἡ δύναμή της νὰ δημιουργῆ εἰκόνες καὶ μέσα τους νὰ γεννάῃ τὴν ὁμορφιά. Οἱ εἰκόνες αὐτές εἶναι ἀπ' ἀρχῆς γεν-

νήματα τοῦ φανταστικοῦ τῆς ψυχῆς καὶ τὸ φανταστικὸ κεῖται μεταξύ τῶν αἰσθήσεων καὶ τῆς νόησης. Αἴσθησις καὶ νόηση εἶναι οἱ δύο κόσμοι ποὺ περιβάλλουν τὸ φανταστικὸ μέρος, τῆ φανταστικῆ δύναμη τῆς ψυχῆς.

Κ' ἐπειδὴ πηγὴ τῆς τέχνης εἶναι τὸ φανταστικόν, ἡ φαντασία, εἶναι αὐτονόητο, ὅτι καὶ τὰ ἔργα της, τὰ καλλιτεχνήματα, εἶναι προβολὴ τῶν μορφῶν τοῦ φανταστικοῦ μέσα στὸν αἰσθητὸ κόσμο, ὅταν πρόκειται γιὰ εἰκαστικὴ τέχνη, καὶ προβολὴ μορφῶν τοῦ φανταστικοῦ μέσα στὸν νοητὸ κόσμο, ὅταν πρόκειται γιὰ τὸν ἔντεχνο λόγο, τραγωδία κλπ. Πρωταρχικὴ λοιπὸν λειτουργία τῆς τέχνης, τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας εἶναι ἡ προβολὴ μορφῶν μέσα στοὺς δύο αὐτοὺς ἀντικειμενικοὺς κόσμους, αἰσθητὸ καὶ νοητό. Ἐνῶ λοιπὸν ἡ πηγὴ τῆς τέχνης εἶναι ἡ φαντασία, τὰ ἔργα της εἶναι πραγματικὰ καὶ προβάλλονται μέσα στοὺς δύο ἀντικειμενικοὺς κόσμους, αἰσθητὸ καὶ νοητό. Τοῦτο εἶναι τὸ θαυμαστὸ τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας.

Καθὼς ὁμως γίνεται ἡ προβολὴ τῶν μορφῶν μέσα στὸν αἰσθητὸ καὶ τὸν νοητὸ κόσμο, τὴν ἴδια στιγμὴ ἡ μορφή αὐτὴ μεταβάλλεται σὲ σύμβολο. Καὶ ἡ ἀρετὴ τοῦ συμβόλου εἶναι ὅτι εἰσβάλλει μέσα του ἀπὸ τὸν πόνο τῆς ψυχῆς καὶ τὸν ἔρωτά της, ὅλο τὸ νόημα τοῦ κόσμου, τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ εἰσβάλλει μέσα στὸ σύμβολο ἡ ἰδέα τοῦ κάλλους, ὅσο δύναται τοῦτο νὰ τὴν κρατήσῃ. Εἶναι λοιπὸν ἡ τέχνη ἓνα μεταφυσικὸ λειτούργημα τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Τώρα, ὅταν δηλαδὴ ὁ καλλιτέχνης ἀγωνίζεται νὰ φέρῃ μέσα στὸ σύμβολό του ὅλες τὶς εἰκόνες τοῦ φανταστικοῦ του καὶ νὰ τὶς φωτίσῃ μὲ τὴν ἰδέα τοῦ κάλλους, εἶναι ὁ καλλιτέχνης ὡς δημιουργὸς καὶ ὡσὰν μία φυσικὴ δύναμη, δηλαδὴ γεννάει ὡσὰν νὰ εἶναι φύση, ἀλλὰ ὄχι στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀπλῆς ἀναγκαιότητας, ἀλλὰ στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐλευθερίας. Γεννάει ὡς ἐλεύθερη προσωπικότητα.

Ὅτι πρὶν ἦταν μόνον φανταστικόν, καθὼς τώρα προβάλλεται μέσα στοὺς ἀντικειμενικοὺς κόσμους, αἰσθητὸ καὶ νοητό, φαίνεται ὡς ἀναγκαῖο, ὡσὰν νὰ ὑπάρχῃ ὅπως ὑπάρχουν καὶ ὅλα τὰ ἄλλα ὄντα, ἐνῶ αὐτὸ εἶναι δημιούργημα τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ὁ ἀνθρώπος, καθὼς θεάζεται τὸ ἔργο τῆς τέχνης καὶ καθὼς γεύεται τὴν εἰσοία τῆς τέχνης, εἶναι μέσα σὴν αὐταπάτη, ὅτι αὐτὸ

εἶναι τόσο ἀναγκαῖο καὶ πραγματικὸν καὶ γίνεται ὅπως καὶ ὅλα τὰ ἄλλα φυσικὰ γεγονότα. Ἀλλὰ ἐπειδὴ ἀκριβῶς τὸ φανταστικὸν εἶναι ἡ πραγματικὴ πηγὴ τῆς τέχνης, γιὰ τοῦτο καὶ εἰς τὸ βάθος τοῦ καλλιτέχνη, εἰς τὸ βάθος τῆς ψυχῆς του, ὑπάρχει κάποια ἄλογη ἐνέργεια, ὅπουθε ἀναβλύζει καὶ ὅλο ἐκεῖνο τὸ φανταστικὸν του. Δίχως αὐτὴν τὴν ἄλογη ἐνέργεια τοῦ φανταστικοῦ, ὅπου μέσα χάνεται ἡ συνηθισμένη ἔννοια τῆς ζωῆς, ἡ πολὺ περὶ τῆς πραγματικότητος, καὶ ὅπου σχεδὸν δὲν ὑπάρχει καμμιά μνήμη αὐτῆς τῆς περὶ τῆς ζωῆς, ζωηρεύει ὅμως ἀντίθετα τὰ μέγιστα ἢ μνήμη τῆς ἰδέας τοῦ κάλλους — δίχως αὐτὴν τὴν ἄλογη ἐνέργεια δὲν ὑπάρχει καλλιτεχνικὴ δημιουργία.

Γιὰ τοῦτο καὶ ὁ πραγματικὸς καλλιτέχνης εἶναι ἀνίκανος ὕστερον νὰ κρίνῃ τὰ ἔργα του μὲ τὴν κρίση του. Μόνον ἀπὸ τὴν ἴδια πηγὴ τῆς δημιουργίας ἢμπορεῖ ὁ καλλιτέχνης νὰ κρίνῃ ἓνα ἔργο του, τοῦτο ὅμως σημαίνει νὰ δημιουργήσῃ ἓνα ἄλλο, ὅπου ἢ θὰ ἀνασκευάζῃ τὴν τυχὸν ἀδυναμία τοῦ προηγούμενου ἢ θὰ ὑπερνικήῃ κατὰ πολὺ τὴν στάθμη τοῦ προηγούμενου ἔργου ἢ καὶ θὰ ἐπιστρέφῃ καὶ εἰς τὴν κατώτερην στάθμη. Ὅλα αὐτὰ εἶναι δυνατόν νὰ γίνουν — καὶ μόνον αὐτοὶ εἶναι οἱ τρόποι μὲ τοὺς ὁποίους κρίνει ὁ καλλιτέχνης τὸ ἔργο του, δηλαδὴ εἶναι οἱ ἴδιοι μὲ τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους κρίνεται καὶ ὁ ἴδιος καὶ τὸ ἔργο του.

Ἡ διάνοια εἶναι ἡ κύρια πηγὴ τῆς ἐπιστήμης, ἐνῶ τὸ φανταστικὸν εἶναι ἡ κύρια πηγὴ τῆς τέχνης. Τὸ ἓνα μᾶς προστάτευει ἀπὸ τὸ ἄλλο. «Γιὰ νὰ μὴν καταστραφοῦμε ἀπὸ τὴν γνώση» ἀπὸ τὴν διανοητικὴν κυριαρχίαν τοῦ κόσμου «ἔχομε τὴν τέχνην», λέει κάπου ὁ Νίτσε. Ἡ διάνοια καὶ τὸ φανταστικὸν εἶναι ἀντίθετες δυνάμεις, ἢ μία κρίνει, ἢ ἄλλη φέρνει εἰς τὸ φῶς εἰκόνας δίχως κρίση. Ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ τέχνη, τὰ ἔργα τῶν δύο αὐτῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς, ἐπίσης ἀποκλείουσι ἢ μία τὴν ἄλλη, δηλαδὴ χωρίζονται καθαρὰ ἢ σφαιρα τῆς μιᾶς ἀπὸ τὴν σφαιρὰ τῆς ἄλλης, ἀλλὰ ἡ τέχνη, ὅσο κι' ἂν θεωρεῖται ὡς ἀντιφάρμακον τῆς γνώσης, καὶ τοῦτο γίνεται σὲ ἐποχὰς ὅπου ἡ γνώση χάνει τὴν πρωταρχικότητά της καὶ γίνεται πολὺ εἰδική, εἶναι αὐτοδύναμη οὐσία, αὐταξία τῆς ζωῆς, καὶ ὑπάρχει δίχως ἀντίθεση μὲ καμμιά ἄλλη δύναμη τῆς ψυχῆς. Ἡ τέχνη ὑπάρχει αὐτοδύναμη, ἢ παρουσία της εἶναι πρωταρχικὴ καὶ δὲν ἔρχεται ν' ἀντιμαχήσῃ μὲ τὰ ἄλλα ἀγωνί-

σματα τῆς ζωῆς, ἀλλὰ αὐτὴ ὡς ἀγώνισμα ἐλευθερίας, τείνει ὅπου τείνει, ἀπὸ ἔσωτερικῆ τῆς ἀνάγκη κινούμενη.

Τὸ πάθος, δηλαδή ἡ ἄλογη ἐκείνη δύναμη ποὺ παράγει εἰκόνας, τοῦτο εἶναι ἡ πρωταρχὴ τῆς τέχνης — ἐνῶ ἡ πρωταρχὴ τῆς ἐπιστήμης εἶναι ἡ θεωρία. Ἀλλὰ καὶ ἡ μία καὶ ἡ ἄλλη εἶναι ἀγωνίσματα τῆς ζωῆς, καὶ εἶναι καὶ τὰ δύο αὐτοσκοποὶ τῆς ζωῆς. Τοῦτο σημαίνει, πῶς οὔτε τὸ ἓνα οὔτε τὸ ἄλλο σκοπεύουν ποτὲ νὰ βγοῦν ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό τους. Οὔτε ἡ ἐπιστήμη νὰ γίνῃ τέχνη οὔτε ἡ τέχνη νὰ γίνῃ ἐπιστήμη, γιατί, τοῦτο θὰ ἦταν νοθεΐα, καὶ ἡ μία καὶ ἡ ἄλλη εἶναι χωριστὰ λειτουργήματα τῆς ζωῆς. Ἡ τέχνη σώζει τὴν ὁμορφιὰ τῆς ζωῆς καὶ ὑψώνει τὴ ζωὴ ἀκόμα πρὶς πάνω, ὡς τὴν ἰδέα τοῦ κάλλους, ἡ ἐπιστήμη σώζει τὴν ἀλήθεια τῆς ζωῆς; δηλαδή τὴ γνώση. Καὶ ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐπιστήμη εἶναι κατάφαση τῆς ζωῆς. Οὔτε ἡ μία οὔτε ἡ ἄλλη ἔρχεται νὰ ἀρνηθῇ τὴ ζωὴ, ἀλλὰ τὴν ὑψώνουν τὴ ζωὴ σὲ ἀνώτερη στάθμη — τὴν ἀπαθανατίζουν, μὲ τὴν ἀνυλη μορφὴ ἡ τέχνη, μὲ τὴ γνώση καὶ τὴν ἔννοια ἡ ἐπιστήμη.

Ἀλλὰ γιὰ νὰ προβάλῃ ἡ τέχνη μὲ τὰ σύμβολά της καὶ πρὸς τὸν αἰσθητὸ καὶ πρὸς τὸν νοητὸ κόσμον τὴν πανώρια παιδιὰ τῶν μορφῶν της, χρειάζεται ἓνα δεδομένο εἰδικό, μυθικὸ ἢ ἱστορικόν, ἀλλὰ πρὸ παντός χρειάζεται τὴν ἀνθρώπινη μορφὴ — ὅπως τὴν εἶδαμε πρὶν νὰ συνταυτίζεται μὲ τὴ μορφὴ τοῦ θεοῦ. Τὸ ἀνθρώπινο σῶμα, ὡς πρώτη ὕλη, ἦταν καὶ εἶναι κυρίως ἀντικείμενο ποὺ ἐπεξεργάσθηκε ἡ τέχνη. Ἀλλὰ τὸ ὑλικὸ τῆς τέχνης ἠμπορεῖ νὰ εἶναι ὅποιοδήποτε, εἴτε ἀπὸ τὸν αἰσθητὸν, εἴτε ἀπὸ τὸν νοητὸν κόσμο. Ὅ,τι ἔχει ὅμως ἐδῶ σημασία εἶναι τοῦτο: ὅτι τὸ ὑλικὸ τοῦτο γιὰ νὰ λάβῃ τὴν ἀλήθειαν τῆς τέχνης, δηλαδή τὸ κάλλος, πρέπει νὰ ἀναχωνευθῇ ἀπὸ τὴν ἔσωτερικότητα τοῦ καλλιτέχνη, — πρέπει νὰ ἀνακαμινευθῇ ἀπὸ τὸ φανταστικόν του — ὥστε νὰ γίνῃ ἓνα μὲ τὸ πανώριο παιγνίδι τῆς μορφῆς. Τὸ ὑλικὸ δηλαδή πρέπει νὰ προσδεχθῇ, νὰ μνηστευθῇ τὴ δέουσα μορφὴ. Ὅ,τι δὴποτε ὑλικὸ μπορεῖ νὰ δεχθῇ τὸ αἰώνιον φῶς τῆς ὁμορφιάς.

Τὸ πνεῦμα ὅμως τῆς τέχνης, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα πνεύματα τὰ συγγενικά του, ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ θρησκεία, δὲν φανερώνεται ποτὲ ἀπόλυτα, ἀλλὰ πάντοτε ὡς συγκεκριμένα πνεύματα τῶν λαῶν. Τὸ ὠρισμένον πνεῦμα τοῦ λαοῦ τῶν Ἑλλήνων ἐκφοράζεται μέσα στὴν

ἀρχαία ἑλληνικὴ τέχνη—ὁ μῦθος καὶ ἡ θρησκεία τῶν Ἑλλήνων ἔγιναν τέχνη—καὶ συναυξήθησαν μαζί με τὴν τέχνη. Ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὡς τὸ Φειδία γίνεται αὐτὸ τὸ θαυμαστὸ γεγονός νὰ συναυξάνεται ἡ θρησκεία με τὴν τέχνη. Ὁ Ζεὺς τοῦ Ὁμήρου καὶ ὁ Ζεὺς τοῦ Φειδία εἶναι φαινόμενα ὁμόλογα. Καὶ τοῦτο εἶναι τὸ κριτήριον τῆς ἀληθινῆς τέχνης: ἔφ' ὅσον ὁ καλλιτέχνης εἶναι σὲ ἀμεση συνάφεια καὶ γνωριμία με τὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ του; τὰ ἔργα του δὲν εἶναι προϊόντα αὐθαιρεσίας, ἀλλὰ πηγάζουν ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ ρίζα τῆς ζωῆς, ἡ ὁποία πάντοτε ὑπάρχει μέσα στὴ θρησκεία, τὴν παράδοση καὶ τὸ μῦθος τοῦ κάθε λαοῦ. Γιὰ τοῦτο καὶ κάθε καλλιτέχνημα εἶναι κτῆμα πρὸς παντὸς τοῦ λαοῦ ὅπου ἀνήκει ὁ καλλιτέχνης, καὶ ὕστερα γίνεται κτῆμα καὶ τῶν ἄλλων λαῶν.

Τὸ καλλιτέχνημα εἶναι κάτι τὸ ἔμψυχο, καὶ ἡ ἔμψύχωσή του ἔρχεται ἀπὸ τὴν ψυχὴ καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ. Ὁ καλλιτέχνης ὑψώνει τὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ σὲ περιωπὴ καὶ μέγεθος αἰώνιο. Καὶ τοῦτο ἀκριβῶς ἀποφασίζει ἂν ἓνα καλλιτέχνημα εἶναι αἰώνιο ἢ ὄχι. Μόνον δηλαδὴ ὅταν τὸ καλλιτέχνημα δὲν ἔχη κανένα σημάδι, πὺ εἶναι ταυτόχρονα καὶ ψεγάδι, ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικότητα τοῦ λειτουργοῦ τῆς τέχνης, ἀλλὰ φανερώνει τὸ ἀντικειμενικὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ, πὺ πρὶν συγκεντρωθῆ ἰτὸ ἔργο τῆς τέχνης εἶναι σκόρπιο, μόνον τότε εἶναι ἔκφραση ἀληθινὴ τοῦ αἰωνίου κάλλους, μόνον τότε δείχνει τὸ πρόσωπο τοῦ θεοῦ. Εἶδεμή, δείχνει μόνον τὸ περαστικὸ πρόσωπο τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ τὴ ματαιόδοξη ὑποκειμενικότητα. Ὅλα τὰ ὑποκειμενικὰ στοιχεῖα, καὶ ὅλα τὰ ἐνορμήματα τῆς ψυχῆς τοῦ καλλιτεχνῆ πρέπει νὰ ἐλευθερωθοῦν ἀπὸ τὸν ὑποκειμενισμό τους καὶ νὰ συναπαντηθοῦν με τὴν ἀντικειμενικὴ μορφὴ τοῦ πνεύματος τοῦ λαοῦ. Τότε εἶναι ἡ τέχνη πραγματικὴ τελετὴ καὶ λειτουργία.

Οὔτε τὸ ἀτομικὸ, τὸ ἔγωκεντρικὸ, οὔτε τὸ δημαγωγικὸ στοιχεῖο ἔχει θέση μέσα στὴν ἀληθινὴ τέχνη. Καὶ τὸ δημαγωγικὸ ἄλλωστε στοιχεῖο δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ τὸ ἔγωκεντρικὸ, πολυπλασιασμένο ὅμως μέσα στὰ πολλὰ ἄτομα. Ὑπάρχει ὅμως σὲ κάθε σχεδὸν ἐποχῇ, ἀλλὰ περισσότερο σήμερα, ἡ τάση μερικῶν νὰ μεταχειρισθοῦν τὰ μέσα τῆς τέχνης γιὰ νὰ δημαγωγήσουν. Καὶ ἡ δημαγωγία αὐτὴ φθάνει πολλὰς φορὰς ὡς τὴν ἐσώτατη ψυ-

χικότητα, δηλαδή αὐτὴν κυρίως θέλει νὰ μεταλλάξῃ, καὶ στὴ θέση της νὰ βάλῃ ἄλλο πνεῦμα, ξένο πρὸς τὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ. Κάποτε μάλιστα, ὅταν ὁ τεχνίτης διαθέτῃ καὶ μεγάλα τάλαντα, ὅπου τέχνη καὶ τέχνασμα συνοδοιποροῦν, τότε ἡ δημαγωγία κατορθώνει νὰ κλονίσῃ καὶ ν' ἀνοίξῃ καὶ χάσμα μέσα στὴν ψυχικότητα τοῦ λαοῦ, ἰδίως ὅταν μεταχειρίζεται τὰ μέσα τῆς τεχνικῆς, γιὰ νὰ ἐπιβάλλῃ τὸ κράμα τέχνης καὶ τεχνάσματος.

Ἄλλὰ, ὅσο καὶ ἂν τοῦτο τραυματίσῃ τὴν ψυχικότητα τοῦ λαοῦ, ποτὲ δὲν κατορθώνει νὰ ἐγκαταστήσῃ μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ τὸ εἶδωλό τοῦ νέου τάχα πνεύματος πὺ φέρνει ἡ δημαγωγία. Πολλὰ ἀπὸ τὰ φαινόμενα τῆς «σύγχρονης τέχνης» ἔρχονται ἢ μᾶλλον εἶναι ἔτσι ἀπὸ πρὶν σχεδιασμένα καὶ ὑπολογισμένα, ὥστε νὰ ἱκανοποιήσουν ὠρισμένες ἀνοιχτὲς κοινωνικὲς ἀνάγκες τῆς ζωῆς, ἢ, ἀκόμα χειρότερο, νὰ διεγείρουν ὠρισμένα ἐνορμήματα τῶν «μαζῶν». Ἡ τέχνη στὴν περίπτωση αὐτὴ γίνεται τέχνασμα καὶ τεχνικὴ, δηλαδή ὑπηρετρία ἄλλων σκοπῶν. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ «μάζα» ἔλκεται περισσότερο ἀπὸ ἐκεῖνον πὺ γνωρίζει περισσότερο νὰ τὴν κολακέψῃ. Καὶ ἡ εὐγνωμοσύνη τῶν «μαζῶν» πρὸς ὅλα τὰ δημαγωγικὰ «τάλαντα» εἶναι ὅτι ἀνοίγει ἢ ὄρεξι ὄχι μόνον καὶ νὰ διαβάζουν ὅ,τι γράφουν τὰ «τάλαντα» τὰ δημαγωγικά, ἀλλὰ καὶ νὰ πράξουν ὅπως αὐτὰ διδάσκουν. Συχνὰ ὅμως τότε τὰ δημαγωγικὰ «τάλαντα» εἶναι τὰ πρῶτα θύματα τῆς ὄρεξης τῶν «μαζῶν». Συχνότερα ὅμως οἱ «μάζες» καταστρέφουν τότε τ' ἀληθινὰ ἔργα τέχνης, εἴτε στὰ μουσεῖα εἶναι, εἴτε σὲ ναοὺς.

Κατὰ βάθος, ὅλοι οἱ ὁπαδοὶ τῶν κοινωνικῶν θεωριῶν δὲν πιστεύουν στὴν τέχνη ἢ τὸ πολὺ ἡ τέχνη εἶναι γι' αὐτοὺς μέσον· ὁ σκοπὸς εἶναι ἄλλος, δηλαδή ἡ ἐφαρμογὴ τῆς θεωρίας. Δὲν ὑπάρχει ὅμως μεγαλύτερος ἐχθρὸς τῆς τέχνης ἀπὸ τὴν θεωρία, γιὰτὶ ἡ μοναδική, πηγὴ τῆς πραγματικῆς τέχνης εἶναι ἡ φαντασία. Εἶναι ὅμως εὐκόλο μὲ τὰ μέσα τῆς τέχνης καὶ μὲ τεχνάσματα νὰ παραστήσῃ κανεὶς στὰ ὄμματα τῆς «μάζας» ὅ,τι τυχὸν αὐτὸς θέλει. Τοῦτο ἔκαμαν ὅλα τὰ ὀλοκληρωτικὰ καθεστῶτα τῆς ἐποχῆς μας. Τὰ κατασκευάσματα τῶν τεχνιτῶν αὐτῶν, τῶν καθεστώτων εἶναι «ἐντυπωσιακά», χτυπητά. Τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι πολὺ εὐκόλο, ὅταν ἡ τέχνη γίνεται τέχνασμα καὶ τεχνικὴ, ὅταν δηλαδή δὲν ὑπάρχει σέβας πρὸς τὴν ὑψηλὴ λειτουργία τῆς τέχνης.

Τὸ τραγικὸ ὅμως εἶναι ὅτι ἡ «τέχνη» αὕτη δὲν ἀναπαύει, ἀλλὰ τυραννεῖ τὰ πνεύματα τῶν ἀνθρώπων, δὲν λυτρώνει, ἀλλὰ ἀγριεύει τὶς ψυχές. Παρουσιάζει τὴν ὁμότητα τῶν ἐπιθυμιῶν τῶν ἀνθρώπων μὲ τὴ βαναυσότητα χρωμάτων καὶ μορφῶν. Ἡ ἀληθινὴ ὅμως τέχνη ἔρχεται ἀκριβῶς νὰ ἰδανικεύσῃ τὴν ὁμότητα τῶν ἀναγκῶν καὶ τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τὸ πράττει καθὼς ἀντίστοιχα ἰδανικεύει τὰ χρώματα καὶ τὶς μορφές. Τὸ ἓνα βοηθεῖ τὸ ἄλλο πρὸς τὸ καλόν, δηλαδή στὴν ὁμορφιά, ἐνῶ στὴν δημαγωγικὴ «τέχνη» τὸ ἓνα βοηθεῖ τὸ ἄλλο πρὸς τὸ κακόν, δηλαδή πρὸς τὴν ἀσχήμια. Τὸ κύριο γνώρισμα τῆς ἀληθινῆς τέχνης καὶ τοῦ ἀληθινοῦ καλλιτέχνη, εἶναι ἡ εὐγένεια. Αὕτη εἶναι ἡ ἀρετὴ τοῦ καλλιτέχνη, ὁ ὁποῖος, προικισμένος ἀπὸ τὴ φύση μὲ δῶρα πολλὰ, εἰσβάλλει μὲ τὴν καλλιεργούμενη φαντασία του μέσα στὸ ἱστορικὸ καὶ μυθικὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ του καὶ ἐνώνεται ἐλεύθερα μ' αὐτό.

Ὅσοι ὅμως θέλουν νὰ εἶναι «καλλιτέχνες» δίχως ν' ἄχουν αὐτοὺς τοὺς δύο βασικοὺς ὅρους, αὐτοὶ γίνονται μικροτεχνίτες καὶ καταλήγουν στὴ δημαγωγία. Μὲ αὐτοὺς ἡ τέχνη γίνεται τριβή, συνεργεῖο, ἐπιτελεῖο, κι' αὐτὰ πλεονάζουν σήμερα στὸν αἰῶνα τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς σκηνοθεσίας. Ὑπάρχουν συνεργεῖα καὶ ἐπιτελεῖα, ἀλλὰ μ' αὐτὰ δὲν δημιουργεῖται ἡ τέχνη. Ὅλα αὐτὰ μεταβάλλουν τὴν «τέχνη» σὲ ἀπλὸ ἐνεργούμενο, πού τὸ μεταχειρίζονται τὰ συστήματα κατὰ πῶς αὐθαίρετα τὸ καθένα νομίζει. Καὶ ἂν πῶς ὁρίζει ἀπ' ἀρχῆς ἡ συνταγὴ τῆς «ἰδεολογίας». Ἀπ' ἐκεῖ ἔρχεται καὶ τὸ γεγονός, ὅτι κανένα περιεχόμενο καὶ καμμιά μορφή δὲν εἶναι σήμερα ταυτισμένα μὲ τὴν ἐσώτατη φύση, μὲ τὴν ἀσύνειδη ἐσωτερικότητα τοῦ «καλλιτέχνη». Καὶ ὅσο χειρότερος ὁ «καλλιτέχνης», τόσο περισσότερο ἐπικρατοῦν τὰ αὐθαίρετα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα συνδυαζόμενα μὲ τὴ συνταγὴ τῆς «ἰδεολογίας» προσδιορίζουν τὸ κατασκευάσμα πού λέγεται «καλλιτέχνημα», ἐνῶ στὴν περίπτωση αὕτη τὸ πραγματικὸ του ὄνομα εἶναι τέχνασμα, εἴτε λυρική στιχομυρία εἶναι, εἴτε δράμα, εἴτε διήγημα, εἴτε εἰκαστικὸ πλάσμα.

Ἔτσι στὴ σημερινὴ λεγόμενη τέχνη ἐπικρατεῖ ἡ συνταγὴ καὶ ἡ «μόρφωση», δηλαδή ἡ σκηνοθεσία, ἡ «ἰδεολογία» καὶ τὰ διανοητικὰ μέσα. Ὅλα αὐτὰ εἶναι «σύγχρονα», ἐνῶ ἡ πραγματικὴ τέχνη καὶ ὁ πραγματικὸς καλλιτέχνης, ὅπου καὶ ὅποτε ὑπῆρξαν,

ήταν και έζησαν ως ασύγχρονα, ως αιώνια παρουσία ζωής και πνεύματος. Ο πραγματικός καλλιτέχνης πρέπει να νικήση τον καιρό του, την εποχή του, ενώ σήμερα όλοι οι μικροτεχνίτες που κακομεταχειρίζονται τα σύνεργα της τέχνης θέλουν να είναι ή τελευταία λέξη της προόδου. Ό,τι γίνεται σήμερα με τα ολοκληρωτικά συστήματα, με τη συνταγή της «ιδεολογίας», είναι ή κοσμική μορφή του ιησονίτισμοῦ, δηλαδή όλα γίνονται όργανα άρα και ή τέχνη, για ένα σκοπό. Πολλοί μάλιστα, με την τυφλή τους υπαλληλία στο δόγμα, δέν είναι και πολύ μικριά από την ύστερίω.

Από ίερεία που ήταν ή τέχνη και τελετουργός τοῦ μυστηρίου της όμορφιάς, γίνεται κοινή υπάλληλος και τείνει να διαλύση και τις τελευταία ίχνη και επόλοιπα της φαντασίας μέσα στις ψυχές των ανθρώπων, αφού τὰ διάλυσεν απ' αρχής μέσα στην ψυχή των τελεουργών της. Ό,τι βλέπει κανείς να προσφέρεται ως τέχνη, είναι διανοητικό, έγκεφαλικό κατασκευάσμα, δίχως ίχνος από την παλιά της ένθεη και ίερωμένη φαντασία. Η δουλεία στα συνθήματα κατίστρεψε την πηγή της τέχνης, την ένθεη φαντασία, οποῦθε πηγάζει τό μνημειακό της μεγαλείο. Τώρα, όπου εκτός από την συνταγή της «ιδεολογίας» βαρβαίνει τον καλλιτέχνη και ή θεωρία της τέχνης, ο πραγματικός δημιουργός έχει τραχύτερον άγωνα από άλλοτε, για να κερδίση ανόθευτη την πηγή της φαντασίας.

Ό,τι άλλοτε ήσαν δύσκολο, δηλαδή να έτοιμάση ή τέχνη τα είσιδα του ανθρώπου στο μυστήριο της ψυχής και της όμορφιάς, όπου ακριβώς γεννιέται και τό ίδιο τό έργο της τέχνης, τούτο είναι σήμερα δυσχερέστατο, γιατί ή πλαιταγή και ο γροῦπος των συνθημάτων καταφθάνουν στην ακοή τοῦ καλλιτέχνη κι αν ήλι αυτά δέν τ' αποδιώξη, αν δέν μείνη αυτός ανόθευτος, δέν τὸ κερδέση να δημιουργήση τίποτε γνήσιο. Αν είναι ο σκοπός της ύψηλης θρησκείας να κάμη τους ανθρώπους πάλιν παιδιά, δηλαδή να γυρίση την ψυχή τους στην καθαρωσύνη της παιδικής ψυχής, τό ίδιο, αλλά με άλλα μέσα είναι και τό έργο της τέχνης, να κάμη την ανθρωπότητα πάλιν καθαρή, κατακάθαρη, όπως ή ψυχή τοῦ παιδιού.

Πρό πάντος ή τέχνη, καθώς φανερώνει την όμορφιά που έχει ή ζωή και που αναστάζει από τη φαντασία, ήμερώνει την ανθρωπότητα

τητα καὶ ὁμότητα τῆς ἐπιθυμίας. Τοῦτο γίνεται αὐτονόμια, δι-
 χως καὶ εἶναι σκοπὸς ἀντικειμενικὸς τῆς τέχνης. Μετριάζει ἡ τέ-
 χνη τὴ σφοδρότητα τῶν παθῶν καὶ μὲ τὸ φῶς τῆς μορφῆς χαρί-
 ζει γαλήνη καὶ εὐδαιμονία στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ τέχνη
 δὲν παίζει τὴ λύρα τῆς μετὰ τὴς χορδῆς τῶν παθῶν τῶν ἀνθρώπων,
 ἀλλὰ παίζει τὴ λύρα τῆς μετὰ τῆς μεταφυσικῆς, πνευματικῆς, ὁμορ-
 φῆς χορδῆς τῆς ψυχῆς. Εἶναι πράγματι μία ὑψηλὴ παιδιὰ, ἡ
 ὅποια οὐκ αἰσθάνεται ἀπὸ τὴν ψυχὴν, συνακούεται καὶ ἀπὸ τῆς
 ἀλλοτρίου δύναμεις, τῆς σφοδρῆς, καὶ ἡμερώνουν κι' αὐτὲς καὶ στρέ-
 φονται τὴν κίνησίν τους, ἀντὶς πρὸς τὰ κάτω, ὅπου τὶς πάει ἢ ἐπι-
 θεαίει πρὸς τὰ πάνω, ὅπουθε ἔρχεται τὸ φῶς τῆς αἰώνιας μορ-
 φῆς τοῦ κάλλους. Τότε ἡ ψυχὴ ἀναπαύεται ἀπὸ τὴ σφοδρότητα
 τῶν παθῶν καὶ τῶν ἐπιθυμιῶν, μεταλαβαίνει εὐδαιμονία καὶ
 χάρη καὶ χαίρεται τὴν πληρότητα τοῦ εἶναι τῆς, χαίρεται τὸν
 ἐλεύθερο, δηλαδή αὐτοδεσμευμένο ἀνθρωπισμὸ τῆς.

Καθὼς θεάζεται ἡ ψυχὴ τὴ συγκεκριμένη μορφή τοῦ κάλλους,
 παημισμένη ἀπὸ τὸ πνεῦμα ποὺ ἔχει εἰσβάλλει μέσα τῆς ἀπὸ
 τὴν ψυχὴ καὶ τὴ φαντασία τοῦ δημιουργοῦ, τοῦ καλλιτέχνη, γίνε-
 ται καὶ ἡ ἴδια ὁμορφη, γίνεται νέα καὶ εὐδαιμονική. Ἔτσι, μὲ τὴ
 θέαση τοῦ κάλλους, ἐνώνεται τὸ ὑποκειμενικὸ μέρος τῆς ψυχῆς
 μὲ τὸ ἀντικειμενικὸ πνεῦμα τῆς τέχνης, καὶ τοῦ λαοῦ ὅπου αὐτὴ
 ἀνήκει. Ὑψιστὴ ζωντάνια καὶ εὐδαιμονία χαρακτηρίζουν τὴν
 ὥρα αὐτὴν, ὅπου ἡ ψυχὴ μεταλαβαίνει τὴν ὁμορφιά. Ἐδῶ δὲν
 χωρίζεται καὶ τὸ περιεχόμενον ἀπὸ τὴ μορφή, ἀκριβῶς ὅπως δὲν
 χωρίζονται οὔτε μέσα στὴν ψυχὴ τοῦ καλλιτέχνη, οὔτε μέσα ἐν-
 ἀλλοτρίου καλλιτέχνημα. Ἡ εἰκόνα, τὸ θέμα τῆς τέχνης ἀναπαύ-
 νεται μέσα στὰ ὅρια τῆς μορφῆς, ὡς κινούμενη οὐσία καὶ
 εἶδή, τὴ γενικὴ ἰδέα τῆς ζωῆς.

β. -- Ἡ θρησκεία

Ὅπως ἡ ζωὴ, ὅσο κι' ἂν ἐλευθερώνεται μέσα στὰ μεγάλα τῆς
 πνευματικὰ ἔργα, μέσα στὰ κατορθώματα καὶ ἀποκρυσταλλώματα
 τῆς κατὰ τὸν θεὸν τῆς καὶ μὲ τὸν κόσμον, δὲν φθάνει
 εἰς τὴν ἰκανοποίησιν. Ἡ ζωὴ δὲν λυτρώνεται οὔτε μὲ τὴ γενικήν
 ἀγάπην τῆς προῶν, οὔτε μὲ τὴν τέχνην, οὔτε μὲ ὅ,τι δηλοῦται

πεπερασμένο, δηλαδή με ὅ,τι ἔχει αὐστηρὰ ὄρια. Μέσα στὸν τομέα τῆς γνώσης, ὅση ἐλευθερία κι' ἂν κερδίζη, μένει κατὰ βάθος ὁ ἄνθρωπος διχασμένος, γιατί ἄλλο πράγμα εἶναι ἡ γνώση καὶ ἄλλο ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος, καὶ ἄλλο εἶναι τέλος τὸ ἀντικείμενο τῆς γνώσης. Ἄνθρωπος, γνώση καὶ ἀντικείμενο πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ κρατιῶνται χωριστὰ τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, ὡς τρία δηλαδή διαφορετικὰ πράγματα, ἀλλιῶς ἡ γνώση δὲν ὑπάρχει. Αὐτὰ δὲν γίνονται ποτὲ ἓνα. Ἐκτὸς ὅμως αὐτοῦ, ἡ γνώση ἀφήνει πάντοτε κάτι ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ της, δηλαδή τὸ ἄγνωστο, τὸ ὁποῖον μάλιστα μεγαλώνει μετὰ τὴν γνώση.

Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀδύνατο μετὰ τὴν γνώση του νὰ φθάσῃ σὲ ταυτισμὸ μετὰ τὸ ἀντικείμενο, νὰ γίνῃ ἓνα μ' αὐτό, ὁ διχασμὸς τοῦ γνωστοῦ καὶ τοῦ ἀγνωστοῦ δὲν αἴρεται ποτέ. Τὸ ἄγνωστο θὰ ὑπάρχῃ πάντα καὶ θὰ εἶναι τὸ ὄριο τῆς γνώσης. Ἐνότητα λοιπὸν τελικὴ μετὰ τὴν γνώση ὁ ἄνθρωπος δὲν βρίσκει. Τὸ ἴδιο γίνεται καὶ μετὰ τὰ ἄλλα ἐλεύθερα καὶ μεγάλα ἔργα τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Κανένα ἀπὸ αὐτὰ, οὔτε ἠθικὸ κατόρθωμα, οὔτε καλλιτέχνημα εἶναι ἀπόλυτο μετὰ τὴν ἔννοια ὅτι σημαίνει τὸ τέρας τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ὅλα μεγάλα ἀνοίγματα τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματος τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν αἰωνιότητα, ἀλλὰ δὲν εἶναι τέρατα, ὅσο μεγάλα κατορθώματα κι' ἂν εἶναι. Γιὰ τὴν ψυχὴ πού δουλεύεται μετὰ τὴν γνώση, πού πονάει βαθύτατα γιὰ νὰ ὑψώσῃ τοὺς ἠθικούς της ἀθλους, καὶ τέλος γιὰ τὴν ψυχὴ, πού συγκεντρώνεται μέσα στὸ καλλιτέχνημα μετὰ τὸ συναίσθημα, δὲν ὑπάρχει τέρας, ὅση κι' ἂν εἶναι ἡ τελείωση, ὅπου σ' αὐτὰ καὶ μ' αὐτὰ φθάνει.

Γιὰ τοῦτο ὁ ἄνθρωπος νοιώθει τὴν τάση νὰ προχωρήσῃ πρὸς τὸ ἀπόλυτο, δοκιμάζει νὰ πάῃ πέρα ἀπὸ τοὺς διχασμούς, νὰ ταυτίσῃ τὸ εἶναι του μετὰ τὸ ἓνα, μετὰ τὴν οὐσία καὶ ἀρχὴ τοῦ παντός. Ἡ ἔλξη τούτη τῆς ζωῆς καὶ τῆς ψυχῆς πρὸς τὴν ἀπόλυτη ἐνότητα, ἡ ἔνωσή της μετὰ τὸ πᾶν, ἡ κατάργηση, ἔστω καὶ προσωρινή, τῆς διαφορᾶς, πού τὸν χωρίζει μετὰ τὰ ἄλλα, αὐτὸ τέλος τὸ ἄλμα τῆς ψυχῆς πέραν ἀπ' ὅλα τὰ πεπερασμένα, ἔστω κι' ἂν αὐτὰ εἶναι μεγάλα ἔργα τοῦ πνεύματος, τοῦτο εἶναι ἀληθινὴ θρησκεία. Ὑπάρχει ἐδῶ ἓνα βαθύτατο αἶτημα τῆς ζωῆς, μία ἀνάγκη, μία ψυχικὴ χρεια ἀνεξάρτητη ἀπὸ ὁποιαδήποτε θετικὴ θρησκεία.

Ἄλλὰ καὶ ἡ θεϊκὴ ὑπεροχὴ, ὅταν μάλιστα εἶναι ὑψηλὴ, καὶ αὐτὴ ἔρχεται νὰ καλύψῃ αὐτὴν τὴν ψυχικὴν χρεῖαν τοῦ ἀνθρώπου, αὐτὸν τὸν αἰώνιον πόνο τῆς ψυχῆς του.

Καὶ μὲ τὴν ἐπιστήμην καὶ μὲ τὴν ἠθικὴν καὶ μὲ τὴν τέχνην ὁ ἀνθρώπος μένει διχασμένος, δηλαδὴ συνεχίζει τὴν πάλην ποὺ ἄρχισαν οἱ τιτῶνες μὲ τοὺς θεοὺς, πάλη αἰώνια. (Ἐδῶ παρακαλῶ τὸν ἀναγνώστη μου νὰ ἰδῇ τὸ δοκίμιόν μου: **Ὁ πρῶτος μονόλογος τοῦ Φάουστ**). Ὁ τιτανισμὸς τοῦ ἀνθρώπου ἔχει, ὅπως εἶδαμε, ἕνα ἔργον. Καὶ ἀπὸ τῆς συνείδησιν, ποὺ λαβαίνει ὁ ἀνθρώπος γι' αὐτὰ τὰ ἔργα, τοῦ γεννιέται ἡ ἔλξις πρὸς τὸ ἀπόλυτον, ἡ τάσις του νὰ βῆ σχεδόν, ἂν μπορῇ, ἔξω ἀπὸ τὸ εἶναι του. Τοῦτο εἶναι ποὺ ὁ Πλωτῖνος τὸ ὀνομάζει «ἀπλωσιν» ἢ «ἐνωσιν». (Ἐδῶ ἐπίσης παρακαλῶ τὸν ἀναγνώστη μου νὰ ἰδῇ τὰ δοκίμιά μου: **Οἱ θεμελιώδεις ἔννοιαι τῆς φιλοσοφίας τοῦ Πλωτίνου καὶ ὁ πνευματικὸς ἀνθρώπος**).

Ὅλοι αὐτοὶ οἱ τρόποι, ὅπου μέσα τους φανερόνεται ἡ ζωὴ καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου, μὲ τὴν τάσιν του πρὸς τὴν ἐλευθερίαν, ἀποτελοῦν τοὺς μεγάλους σκοποὺς τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ ὅπως ἡ ζωὴ καὶ τὸ πνεῦμα ποὺ ἔρχονται στὸ φῶς μέσα σ' αὐτοὺς τοὺς σκοποὺς εἶναι μία καὶ ἀδιαίρετη ὑπόθεσις, ὅπως αὐτὰ εἶναι ἀκομμάτιαστα ἀπὸ τὸ ἴδιον τους τὸ εἶναι, ὅμοια καὶ ἡ φιλοσοφία ποὺ ἔρχεται νὰ τὸ θεωρήσῃ εἶναι μία καὶ ἀδιαίρετη. Δὲν ἔχει σημασίαν ὅτι ὑπάρχουν πολλὰ φιλοσοφικὰ συστήματα, ὅπως δὲν ἔχει σημασίαν ὅτι ὑπάρχουν πολλὰ εἴδη τέχνης. Ἡ φιλοσοφία ἔρχεται νὰ κατανοήσῃ τὴν ὁλότητα τοῦ πνεύματος, ὅπως αὐτὴ εἶναι διαφοροισμένη μέσα στὰ εἰδικὰ ἀποκρυσταλλώματά του. Ἡ ἀξίωσις ποὺ θέτει ἡ φιλοσοφία, νὰ κατανοηθῇ ἡ ὁλότητα αὐτὴ ὡς συγκεκριμένη ὁλότητα, ὅπως δηλαδὴ ὑπάρχει μέσα στὴν ἱστορικὴ της πορεία καὶ πραγμάτωσις, εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα αἰτήματα, ἀπὸ τὰ ὑψίστα χρέη τοῦ πνεύματος.

Ὅπως ἡ ἐπιστήμη, κατὰ τὸν κλασικὸ ὀρισμὸ τῶν ἀρχαίων, πρέπει νὰ αἰτιολογήσῃ ὅλα τὰ φαινόμενα «σώζειν τὰ φαινόμενα», ὅμοια πρέπει ἡ φιλοσοφία νὰ θεμελιώσῃ τὴν σχέσιν καὶ τὴν ἐνότητα ὅλων τῶν ἀποκρυσταλλωμάτων τοῦ πνεύματος, πρέπει καὶ αὐτὴ νὰ ἐφαρμόσῃ μὲ τὴν σειράν της τὸ «σώζειν τὰ φαινόμενα». Τὰ «φαινόμενα» ὅμως ἐδῶ εἶναι ἔργα καὶ ἐνεργήματα τοῦ πνεύ-

ματός μας. Ἐλλά ἡ φιλοσοφία δὲν θέλει ἀλλῶς νὰ δώσει τὴ γενικὴ ἔννοια τοῦ ὅλου, ἀλλὰ θέλει, τὰ εἰδικὰ αὐτὰ φανερώματα τοῦ ὅλου ποὺ λέγεται πνεῦμα καὶ κόσμος, ἐπιστήμη, ἠθικὴ, τέχνη καὶ θρησκεία, δηλαδὴ τὴ γνώση, τὴν πράξη, τὴν ποίηση καὶ τὸ συναίσθημα τῆς ζωῆς, νὰ τὰ συναρτήσῃ συναμεταξύ των καὶ νὰ τὰ ἀξιολογήσῃ ἀπὸ μέσα του τὸ καθένα, καὶ στὴ σχέση τους τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο.

Ὅσο ἀποφρακτικὴ κι' ἂν εἶναι οἱ μορφές αὐτές τοῦ πνεύματος ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὑπάσχει μία διαλεκτικὴ κίνησις τοῦ πνεύματος ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴ μία στὴν ἄλλη. Ὅπως σιὰ εἶδη τῆς τέχνης, ἔτσι, λυρική, τραγωδία, κωμῳδία καὶ ἔντεχνος πεζὸς λόγος, ὑπάσχει μία κίνησις ποὺ ὁδηγεῖ τὸ πνεῦμα ἀπὸ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο, ὅμοια ὑπάσχει μία ἄλλη βαθύτερη διαλεκτικὴ κίνησις ποὺ ὁδηγεῖ τὸ πνεῦμα, ἀλλὰ καὶ τὴν ἑσωτερικὴ ψυχικὴ χρεία τοῦ ἀνθρώπου, ἀπὸ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο. Ἡ γνώση, ἑπειδὴ δὲν ἔχει τέλος, ἀναγκάζει τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου νὰ γυρίσῃ στὴν πράξη, καὶ νὰ στήσῃ ἄλλου εἶδους κατορθώματα ἐνώπιόν του. Τὸ ἴδιο ἔχει τὴν πράξη ἀπὸ μέσα της, ἑπειδὴ κι' αὐτὴ δὲν ἔχει τέλος, πιέζει τὸν ἄνθρωπο νὰ καταφύγῃ στὴν τέχνη, ὅπου, ἔτσι καὶ γιὰ σιγαλὲς, ἀναπαύεται ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου μέσα σὲ καλλιτέχνημα. Καὶ ὅλα πάλιν αὐτὰ, ἑπειδὴ εἶναι ἀτελεστέα ἀπὸ μέσα τους, γιὰτὶ καμμιά μορφή τους δὲν εἶναι τελικὴ, ὁδηγοῦν τὴν ψυχὴ πρὸς τὴν ἔλξη της, πρὸς τὸ ἄλλο ἐκεῖνο, ὅπου τρεπε νὰ ἐνωθῇ μόνον μὲ τὸ συναίσθημα, ἢ τοῦλάχιστον νὰ φθάσῃ σὲ συγκέγγισμὸ μὲ τὸ πάν.

Αὐτὴν τὴ διαλεκτικὴν μετάβασι ἀπὸ τὸ ἓνα εἶδος τοῦ πνεύματος πρὸς ἄλλο μόνον ἡ φιλοσοφία μπορεῖ νὰ τὴν ἀναπαύσῃ καὶ νὰ τὴν ἐξουδερώσῃ, νὰ τὴν ἐξουδερώσῃ. Μὲ τὴν φιλοσοφίαν ὁμοίως ἀναπαύεται τὸ πνεῦμα τὴν κίνησις τῆς ζωῆς του, δηλαδὴ τὴν κίνησις αὐτὴ νὰ καταλάβῃ τὸν ἑαυτό του καὶ τὰ ἄλλα γύρω του. Ἡ φιλοσοφία εἶναι σύλληψις τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος. Ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ φιλοσοφία ἔρχεται ἀργά, τελευταία αἰετα στὸ τέλος τοῦ πνεύματος, χρειάζεται ὄχι μόνον μεγάλη τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ γέφυρα τῆς Ἀθηνῶν ἀκούεται μόνον ὅταν ἀρχίσῃ πρὸς τὸ βράδυ, μὲ τὸ βραδινὸ λυκόφως ἀκούεται ἡ φωνὴ της. Μὲ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴ διαλεκτικὴν σύνθεσι, ἡ ζωὴ τοῦ πνεύματος ἀπὸ τὴν ἑσωτερικὴν διασπίδασι καὶ ἔχει, ὑφάνεται, συναρθεῖται καὶ

διάσταση, στή διάσταση τῆς ἔννοιας. Ὅλα γίνονται ἐδῶ ἔννοια, ὅλα ἢ φιλοσοφία τὰ ἀνάγει στήν ἔννοια. Καί εἶναι ἡ φιλοσοφία κατὰ βάθος μία. Τὰ πολλὰ φιλοσοφικά συστήματα εἶναι δρόμοι διάφοροι πού ὀδηγοῦν στὸν ἕνα σκοπό. Δὲν μερίζεται ἡ φιλοσοφία, ἀλλ' ὡς ἐνιαία ἐνέργεια τείνει νὰ συλλάβῃ τὴν ὁλότητα τοῦ κόσμου καὶ τοῦ πνεύματος.

9. — Ἡ φιλοσοφία, ὁ μῦθος, ἡ ἐπιστήμη.

Ἐχει ὅμως ἡ φιλοσοφία πολλὰ κέντρα καὶ ἀπὸ κάθε τῆς κέντρο ἢ ὁλότητα τοῦ κόσμου φαίνεται διαφορετική. Δὲν ἰσοπεδώνει δηλαδή ἡ φιλοσοφία τὰ διάφορα μορφώματα τοῦ πνεύματος, ἀλλὰ τὰ ἐρμηνεύει ἀπὸ μέσα του τὸ καθένα, δουλεύει ὅμως πάντοτε μὲ τὴν ἔννοια. Ἔτσι ἡ γνωστικὴ ὁλότητα, δηλαδή ἡ ἐπιστήμη καὶ ὁ κόσμος εἶναι κάτι ἄλλο, διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν αἰσθητικὴ ὁλότητα, δηλαδή τὴν τέχνη καὶ τὸν κόσμο. Ἄλλο εἶναι ὁ κόσμος ὡς γνώση καὶ ἄλλο εἶναι ὡς ὁμορφιὰ καὶ ποίηση. Τὸ ἕνα πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου διαφορίζεται ἐδῶ καὶ μαζί του διαφορίζεται καὶ ὁ κόσμος. Τὰ προβλήματα αὐτὰ τοῦ πνεύματος, γνώση, πράξη, τέχνη, θρησκεία, ἡ φιλοσοφία τὰ δουλεύει καὶ χωριστὰ τὸ καθένα καὶ συναρτημένα, διαλεκτικὰ τὸ ἕνα μὲ τὸ ἄλλο. Ἡ ἴδια ὅμως ἡ φιλοσοφία εἶναι ἡ τάση τοῦ πνεύματος πρὸς τὴν ὁλότητα, ὁ ἔρως πρὸς καθολικὴ ἐνατένιση τοῦ κόσμου.

Ἐν τούτοις ἡ φιλοσοφία δὲν εἶναι ἕνα κλειστὸ καὶ τετελεσμένο σύστημα, ἀλλὰ, ὅπως καὶ τὸ ὄνομά της δηλώνει, κινεῖται αἰώνια πρὸς τὸ ἰδανικὸ της, πού εἶναι ἡ ἐνιαία σύλληψη τοῦ κόσμου καὶ τοῦ πνεύματος. Αὕτη ὅμως γίνεται μὲ τὴν ἔννοια, γιατί μόνον ἡ ἔννοια ἔχει τὴ γενικότητα, ἐνῶ ὅλα τὰ ἄλλα, ὅλες οἱ ἄλλες δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, βούληση, συναίσθημα καὶ φαντασία, εἶναι μερικώτερα. Ἡ τάση αὕτη πρὸς τὴν ὁλότητα δὲν εἶναι ἀφηρημένη, ἀλλὰ λαβαίνει τὸ συγκεκριμένο νόημά της ἀπὸ τὸ δούλεμα τῶν προβλημάτων, πού γίνεται μέσα στὰ διάφορα κέντρα τῆς φιλοσοφικῆς ἔννοιας, δηλαδή μέσα στήν ἐπιστήμη, τὴν πράξη, τὴν ποίηση καὶ τὴ θρησκεία. Οὔτε εἶναι ἡ τάση αὕτη πρὸς τὴν ὁλότητα ἄρρυθμη, δηλαδή ἀκυβέρνητη ἀπὸ νόμους καὶ τύπους, ἀλλὰ ρυθμίζεται ἀπὸ κριτήρια. Κι' αὐτὰ πηγάζουν μέσα